

ἀκριβῶς καὶ ἡ ἱστορία τῆς ψυχολογίας φέρει τὸν χαρακτῆρα γενικωτέρας ψυχολογίας περιγραφούσης, συγκρινούσης, κρινούσης καὶ ἐρμηνεύουσας τὰς σχηματιζομένας καὶ ἐξελισσομένας ἀντιλήψεις περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου καὶ ἀποτελούσης διὰ τοῦτο τὴν ἑτέραν βίαν τῆς ἀνθρωπίνης ἐπιστήμης, τὴν στηρίζουσαν τὰς περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου ἀντιλήψεις ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμιας τὰς περιεχούσας τὰς περὶ φύσεως ἀντιλήψεις ἐν τῇ ἐξελίξει των. Ἡ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ὑπὸ μορφὴν ψυχολογίας τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ψυχολογούσης ἀνθρωπότητος ἐμφανιζομένη ἱστορία τῆς ψυχολογίας, ἔχει ἀναγκαστικῶς νὰ παλαίσῃ πλὴν τῶν ἄλλων καὶ πρὸς τὴν ἐξῆς ἐκ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς προκύπτουσαν σοβαρὰν δυσκολίαν. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ ὁ συγγραφεὺς τοιαύτην ἱστορίαν τῆς ψυχολογίας δὲν εἶναι δυνατόν ἀντικειμενικῶς ὅλως καὶ ἀνεξαρτήτως τῶν συναισθημάτων καὶ διαθέσεων του νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν καὶ νὰ παρακολουθῇ τὰς διαδεχομένας ἀλλήλας καὶ ἐξελισσομένας ἀντιλήψεις, κινδυνεύει δι' ἐκτιμήσεως ἀνίσου καὶ καθ' ὑπερβολὴν τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου παρόγοντος, νὰ μὴ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ τῆς ἱστορίας τῆς ψυχολογίας. Οἱ λεγόμενοι ὕλισται, ἰδεαλισται, ἐμπειρισται, πραγματισται κλπ. δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένοι τοιοῦτου τινος κινδύνου ὅταν συγγράψωσιν ἱστορίαν τῆς ψυχολογίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ ὅλως παράταξις θεωριῶν, ἡ περιγραφὴ συστημάτων καὶ ἡ διὰ συγκρίσεως κριτικὴ καὶ ἐρμηνεῖα ὑφίστανται ὁπωσδήποτε ἐπίδρασιν προσωπικῶν ἀντιλήψεων καὶ διαθέσεων. Διὰ τοῦτο λοιπὸν ἀπαιτεῖται ἡ ἀπὸ ἀδιαφιλονικίτων καὶ ἀληθῶν πάντοτε βάσεων ἀρχή. Τοιαῦτα δὲ βάσεις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ψυχολογίας εἶναι ἡ συμβαίνουσα ἐξέλιξις καὶ ἡ ἀρχὴ ταύτης, ἡ ἰδιότροπος ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐκδήλωσις τῆς ζωῆς ὑπὸ μορφὴν συνειδήσεως μὲν ἐν τῷ ἀτόμῳ, πνευματικοῦ δὲ βίου ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἡ συμβαίνουσα ἀλληλεπίδρασις ζωῆς καὶ φύσεως, ἀτόμου, κοινωνίας καὶ φύσεως, καὶ ἡ ὑπάρχουσα στενὴ σχέσηισ παραλθόντος, παρόντος καὶ μέλλοντος.

2. Αἱ ἀντιλήψεις περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου.

α'. Γενικαὶ ἀμετηγία καὶ κατευθύνσεις αὐτῶν.

Ἡ παρακολούθησις τῆς ἐξελίξεως τῶν ἀντιλήψεων περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου φέρει τὴν ἱστορίαν τῆς ψυχολογίας, ὁπισθοδρομικῶς μὲν μέχρι τῶν πρώτων ἐκείνων ἀρχῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἱστορία ἰσχύει νὰ ὀδηγήσῃ, ἡ ἀρχαιολογία καὶ ἡ ἀνθρωπολογία μόλις προδιανοητικῶς

ζουσι διὰ τῆς συγκριτικῆς μελέτης τῶν ὑπὸ γῆν κρυπτομένων λειψάνων πολιτισμοῦ, σκελετῶν, κλπ. προοδευτικῶς δὲ μέχρι τῶν συγχρόνων ἀντιλήψεων καὶ τοῦ τρόπου ἐρμηνείας τῶν λειτουργιῶν καὶ φαινομένων τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου. Τὴν ἀπὸ τῆς μᾶλλον πρωτογόνου καταστάσεως μέχρι τῶν συγχρόνων ἀντιλήψεων συντελεσθεῖσαν ἐξέλιξιν διαιρεῖ ἡ ἱστορία τῆς ψυχολογίας, λαμβάνουσα ὑπ' ὄψιν τὰς μεγάλας τροπὰς εἰς τὰς ἀντιλήψεις καὶ ἐρμηνείας, εἰς προεπιστημονικὴν μὲν ἀφ' ἑνός, εἰς ἐπιστημονικὴν δ' ἀφ' ἑτέρου περιόδου τῶν περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου ἀντιλήψεων καὶ θεωριῶν. Ἡ προεπιστημονικὴ καὶ προφιλοσοφικὴ περίοδος ἀρχεται βεβαίως ἀπὸ τῆς μᾶλλον πρωτογόνου μορφῆς τῶν περὶ ψυχῆς καὶ πνευματικοῦ βίου ἀντιλήψεων καὶ λήγει ὅταν ἡ ἀνθρωπίνη ἐπιστήμη διὰ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀρχίξῃ νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὰ κατὰ τὴν συνείδησιν, τὸν ψυχικὸν καὶ τὸν πνευματικὸν βίον. Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία παρουσιάζει τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιστημονικῆς περιόδου τῆς ψυχολογίας, ἡ ὁποία κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τὴν φιλοσοφίαν ὡς θεωρία τῆς γνώσεως καὶ λογικῆ ἀναπτύσσεται διὰ νὰ λάβῃ σταθερωτέραν μορφήν μετέπειτα καὶ διὰ νὰ διακριθῇ εἰς ἀνεξάρτητον ψυχολογικὴν ἐπιστήμην κατόπιν.

Τὸ προεπιστημονικὸν στάδιον ἀναγκάζει τὴν ἱστορίαν τῆς ψυχολογίας νὰ ἐνδιατρίψῃ μετ' ἐπιμονῆς εἰς τὴν πρωτόγονον κατάστασιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς, διὰ νὰ ἀνεύρῃ τὴν ἀρχὴν τῶν σχηματιζομένων περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου ἀντιλήψεων καὶ τὰς ἀφετηρίας πρὸς τοῦτο. Ἀκολούθως παρακολουθεῖ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τῶν τοιούτων ἀντιλήψεων εἰς τὴν προμυθολογικὴν περίοδον τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ κατόπιν εἰς τὴν μυθολογικὴν καθαρῶς περίοδον, ἡ ὁποία, μετὰ τὰς πρῶτας μετακινήσεις τῶν λαῶν, διὰ περιορισμοῦ αὐτῶν εἰς μόνιμον κατοικίαν καὶ τῆς ὑποβολῆς εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν αὐτῶν καὶ ὁμοιομόρφων φυσικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν, λαμβάνει ἐθνικὴν ἢ χωριστὴν κατὰ πολιτισμοὺς ἰδιομορφίαν, ὡς καὶ κατωτέρω θὰ καταδειχθῇ. Ἐπειδὴ ὁμως ἡ ἱστορία τῆς ψυχολογίας δὲν πρόκειται νὰ περιωγᾶσθαι ἀπλῶς ὅ,τι πρωτόγονον ἐκδηλώσεως καὶ ἐν παραμυθίοις (Märchen) καὶ μύθοις περὶ ψυχῆς καὶ ψυχικῶν φαινομένων ἀντιλήψεις κλπ. φέρουσιν εἰς φῶς, διὰ τοῦτο ἐπιβάλλεται εἰς αὐτὴν διὰ τούτων νὰ ἐπιμένῃ μᾶλλον εἰς τὰς ἀφετηρίας καὶ τὰς ἐσωτερικὰς ἐν τῇ συνειδήσει καὶ τῇ πνευματικῇ ζωῇ αἰτίας τῶν τοιούτων ἐκδηλώσεων καὶ περιγραφῶν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ἀνωτέρω διακρίσις περιόδων καὶ σταδίων ἐν τῇ ἐξελίξει τῶν ἀντιλήψεων περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου εἶναι τυπικὴ καὶ ἐξωτερικὴ, ἑτέρα δὲ καὶ κατ' ἄλλον τρό-

πον διάκρισις σταδίων ἐν τῇ ἐξελίξει ἐπιβάλλεται. Αὕτη δίδεται εἰς ἕτερον κεφάλαιον τοῦ παρόντος, ὅπου εἰδικῶς καὶ ἐπισταμένως γίνεται ἐμβάθυνσις εἰς τὸν ὄρισμόν τῆς ἐξελέξεως καὶ τῶν σταδίων αὐτῆς.

β'. Αἱ προεπισημονικαὶ ἀντιλήψεις.

Ἐνταῦθα κυρίως ἐνδιαφέρει ἡ ἀρχὴ τοῦ σχηματισμοῦ ἀντιλήψεων περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου, ἵνα προσδιορισθῇ ἡ ὁδὸς τῆς ἐξελέξεως ἢ ἡ ἀκολουθήσῃ ἡ ἱστορία τῆς ψυχολογίας. Τὴν ἀρχὴν ταύτην, ἐφ' ὅσον ἡ διὰ τῆς ἱστορίας ἐμβάθυνσις εἰς τὴν προϊστορικὴν τῆς ἀνθρωπότητος κατάστασιν ἀπέβαινε ἀδύνατος, ἐφρόντισεν ἡ ἐπιστήμη νὰ ἀνακαλύψῃ διὰ τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῶν ἀνασκαφῶν, διὰ τῆς συγκριτικῆς μυθολογίας, διὰ τῆς λαογραφίας καὶ διὰ τῆς ἐθνολογίας καὶ διὰ περιγραφῆς καὶ συγκρίσεως τοῦ βίου τῶν πρωτογόνως ἔτι καὶ νῦν ζώντων εἰς διάφορα μέρη τῆς γῆς λαῶν. Ἡ καταπληκτικὴ ὁμοιότης τῶν ἐργαλείων καὶ ἀντικειμένων τῶν ἐν χρήσει παρὰ τῶν καὶ σήμερον πρωτογόνως ζώντων πρὸς τὰ δι' ἀνασκαφῶν ἢ ἐν εἴδει ἀπολιθωμάτων ἐρχόμενα εἰς φῶς ἐργαλεῖα καὶ ἀντικείμενα λαῶν ὑπαρχόντων πρὸ ἀπροσδιορίστου χρονικοῦ διαστήματος ἐδημιούργησαν βεβαίως τὴν πεποιθήσιν ὅτι μορφὴν τινα πρωτογόνου πνευματικῆς ζωῆς δυνάμεθα ἔτι καὶ νῦν νὰ ἔχωμεν ὑπ' ἄσπιν ἡμῶν. Τοῦτο δ' ἀκριβῶς προὐκίλεσε τὴν προσοχὴν ἱεραποστόλων καὶ περιηγητῶν καὶ εἰδικῶν ἐπιστημόνων Ἕλληνων μὲν κατ' ἀρχάς, Γερμανῶν δὲ Γάλλων καὶ ἄλλων κατόπιν. Αἱ περιγραφαὶ τῶν ἀντιλήψεων καὶ τῶν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τοιούτων πρωτογόνων λαῶν ζώντων εἰς τὰς διαφόρους ἡπείρους τῆς γῆς καὶ τὰς νήσους τούτων, συγκρινόμεναι πρὸς ἀλλήλας παρουσιάζουσιν ἐπίσης καταπληκτικὴν ὁμοιότητα βάσεων, πρᾶγμα τὸ ὅποιον μᾶς βεβαιῶι σχεδὸν ὅτι ἐδρικόμεθα πρὸ τινος μορφῆς πολιτισμοῦ καὶ κοινωνικῆς ζωῆς μήπω λαβούσης ἱστορικὴν καθαρῶς ἐξέλιξιν καὶ πολιτικὴν συγκρότησιν. Ἄλλ' ὅσον καὶ ἂν οὕτω προσεγγίζομεν πρὸς τὴν πρωτόγονον κατάστασιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς, δὲν ἀποκλείεται πάντοτε ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν πρωτόγονος ζωὴ εἶναι ἀποτέλεσμα προγενεστεράς τινος ἐξελέξεως, τὴν ὅποιαν δυνάμεθα ἀσφαλῶς διὰ τῆς φαντασίας ἡμῶν καὶ τῆς ὑποθέσεως νὰ φέρωμεν μέχρι τῆς δυναμικῆς τῆς μορφῆς, ὅποτε πάλιν δὲν δυνάμεθα νὰ καταλήξωμεν εἰς αὐστηρῶς ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα. Τοῦτο, ὡς καὶ ἡ ἀνάγκη ἐδρέσεως τῆς ἀφετηρίας, ἔφερον εἰς τὴν συγκριτικὴν παρατήρησιν καὶ μελέτην τῆς τοιαύτης πρωτογόνου ζωῆς καὶ τῶν ἀντιλήψεων αὐτῆς, ὡς καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ ἀτόμῳ σχηματιζομένην καὶ ἐξε-

λισσομένην συνείδησιν καὶ τὴν λειτουργίαν αὐτῆς, ὅποτε ἀνεκαλύφθη τέλος πάντων ὅτι ἡ ἀρχὴ πάσης ἐξελίξεως, πολιτισμοῦ καὶ ψυχικοῦ βίου εὑρηται εἰς τὴν ἀλληλεπίδρασιν ζωῆς καὶ φύσεως, κοινωνίας καὶ ἀτόμου, τοῦ εἶδους ἐκείνου, κατὰ τὸ ὅποιον τὸ μὲν ἄτομον τὴν ἐν αὐτῷ συντελουμένην ἐξέλιξιν, τὴν γνῶσιν, διανοήσιν κλπ. ἔξαρχτᾶ ἐκ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν ἐπιδρώντων ἀντικειμένων, ἡ κοινωνία δὲ θεωρεῖ ἑαυτὴν ἐξηρητημένην ἐκ τῶν ἐπιδράσεων τῶν φυσικῶν καὶ ἐκ τῶν ἐντυπώσεων ἐκ τοῦ παρελθόντος, ἅτινα ἐξαντικειμενικεύει καὶ τὰ οὕτω μορφούμενα ἀντικείμενα περιβάλλει δι' ἰδιοτήτων ἀνθρωπίνων. Εἰς τὴν κατάστασιν ταύτην τῆς ἐξαντικειμενικεύσεως καὶ συνειδήσεως τῆς ὀλοσχεροῦς ἐξαρχτήσεως ἐκ τῶν ἐπιδράσεων, κατ' ἀντανάκλισιν καὶ προβολὴν λαμβανουσῶν ἰδιοτήτας ἀνθρωπίνους, αἱ περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου ἀντιλήψεις φέρουσι βεβαίως ἀνάλογον χαρακτῆρα. Αἱ ἀνιμιστικαὶ καὶ αἱ περὶ προανιμιστικῶν ἀντιλήψεων θεωρίαι καὶ αἱ περιγραφαὶ τῶν Edward Tylor, H. Spencer, Allen, Lippert, W. Wundt, Otto Pfeleiderer, I. G. Frazer, E. Durkheim κλπ. μᾶς πληροφοροῦσιν ὅτι διὰ τοῦ φετιχισμοῦ, τοῦ τοτεμισμοῦ, μαγείας καὶ μαγικῶν μέσων, ταμποῦ, φυλακτῶν κλπ. παρουσιάζονται ἀντιλήψεις περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου πλήρους ἐξαντικειμενικεύσεως καὶ διὰ τοῦτο δυνάμεναι νὰ ἀποτελέσωσι τὴν ἀρχὴν τῆς ἱστορίας αὐτῶν. Τοῦτο δὲ πάλιν, διότι ὑπ' οἰανδήποτε ἐρμηνείαν καὶ ἂν ὑποβάλλωνται: 1) αἱ εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς εὐρέσεως τῶν αἰτιωδῶν σχέσεων τῶν ἀντικειμένων καὶ ἑαυτοῦ βασιζόμεναι ἀνιμιστικαὶ θεωρίαι, (Tylor) 2) αἱ εἰς τὴν ἐπίδρασιν ἀποκρύφων (μὴ αἰσθητῶν) δυνάμεων καὶ εἰς τὴν μαγείαν ἀποδίδουσαι τὴν ἀρχὴν τῶν περὶ ψυχῆς ἀντιλήψεων προανιμιστικαὶ λεγόμεναι θεωρίαι. (Frazer-Lang), 3) αἱ τοτεμιστικαὶ ἐξηγήσεις καὶ 4) αἱ ἄλλαι καθαρῶς ψυχολογικαί, αἱ ἀποδίδουσαι εἰς τὸ φαινόμενον τοῦ θανάτου καὶ εἰς τὰ ὄνειρα τὴν γένεσιν περὶ ψυχῆς καὶ ψυχικοῦ βίου ἀντιλήψεων, ἡ βᾶσις μένει πάντοτε μία καὶ ἡ αὐτὴ, ὅτι δηλαδὴ ἐκ τῆς ἀλληλεπίδρασεως τοῦ μόλις διαφέροντος τῶν ζώων διὰ λειτουργίας συνειδήσεως καὶ κοινωνικοῦ βίου πρωτογόνου ἀνθρώπου, πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὴν ζωὴν, προκύπτουσιν ἀλλαγαὶ καταστάσεων καὶ ἐντυπώσεις ἐκ τούτων, τὰς ὁποίας ὡς ἕδυνατῶν νὰ ἐρμηνεύσῃ ἄλλως ἑλλείπει ἐμπειρίας καὶ ἱκανότητος πρὸς σύγκρισιν, ἀποδίδει εἰς ἀντικείμενα προσωποποιούμενα καὶ εἰς καταστάσεις καὶ λειτουργίας ἐν ἑαυτῷ τε καὶ ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ ἐπίσης προσωποποιούμενας κατὰ προβολὴν τοῦ ἴδιου ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἰδιοτήτων του, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὰ νήπια.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον λοιπόν, ἡ ἀλληλεπίδρασις τοῦ ἀνθρώπου

εἴτε ὡς άτομου, εἴτε ὡς κοινωνίας πρὸς τὴν φύσιν καὶ πρὸς τὴν ζωὴν, οἱ ἀγῶνες πρὸς αὐτοσυντηρησίαν, ὁ θάνατος, ὁ ὕπνος καὶ τὰ ὄνειρα, ὁ φόβος τοῦ μέλλοντος, ἢ κατὰ βούλησιν τέλος κινήσας ἐνσυγκρίσει πρὸς τὴν ἀκίνησιαν τῶν φυτῶν καὶ τῶν ὄρυκτῶν, ἔφερον εἰς τὴν παραδοχὴν ἰδιαιτέρας δυνάμεως ἀοράτου, ἐνοικούσης εἰς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα καὶ ἀποχωριζομένης τούτου ὅταν ἐπέρχεται ὁ θάνατος. Ἡ δύναμις αὕτη ὡς ἰδιαιτέρα τις οὐσία, εἰς τὴν ὁποίαν ἀποδίδονται ἰδιότητες ἀντικειμένων (καὶ διὰ τοῦτο θεωρουμένη ὅτι ἐνοικεῖ καὶ εἰς τὰ ἀντικείμενα (φρετιχισμός, μαγικά ἀντικείμενα) ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τοῦ περιεχομένου τῶν μυθῶν ἢ παραμυθίων τῆς πρωτογόνου καταστάσεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως καὶ προϊούσης τῆς ἐξελίξεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς αἱ ἰδιότητες τῆς ψυχικῆς οὐσίας ἀπαλλίσσονται τῶν κοινῶν πρὸς κοινὰ ἀντικείμενα ἰδιοτήτων καὶ περιορίζονται εἰς ἰδιότητας (διανοητικὰς, συναισθηματικὰς καὶ βουλητικὰς) τοῦ ἀνθρώπου, ὑπὸ τοιαύτην δ' ἀνθρωπομορφιστικὴν μορφήν ἔχομεν τὰς περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου ἀντιλήψεις ὡς ἐκδηλοῦνται εἰς τοὺς οὐκουλιτιστικοὺς περὶ δαιμόνων καὶ πνευμάτων μύθους, ἢ εἰς τοὺς περὶ ψυχῆς, πνεύματος, "Ἄδου καὶ μελλούσης ζωῆς μύθους τῶν μυθολογιῶν τῶν διαφόρων λαῶν. Βεβαίως ἀκριβῆ ἕρια μεταξὺ τῆς ἕως πρωτογόνου καὶ τῆς καθαρῆς μυθολογικῆς ζωῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐννοηθῶσιν. "Ὅπου ὅμως ἐξ ἀλληλεπιδράσεως καὶ διὰ συντογισμοῦ ὄλων τῶν διαφόρων λειτουργιῶν καὶ ἐκδηλώσεων τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου καθίσταται δυνατὴ ἡ ἐξέλιξις, ἐκεῖ παρουσιάζεται αὕτη κατ' ἀρχὰς ὡς ἀτομακρυνομένη ἀπὸ τῆς πλήρους ἐξαρτήσεως ἐκ τῶν ἀντικειμένων καὶ περιοριζομένη εἰς τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, ὡς ἀτομακρυνομένη τοῦ αἰσθητοῦ καὶ χωροῦσα εἰς τὸ ἀμέσως ἐπόμενον τούτου τὴν λειτουργίαν καὶ εἰς τὰς αἰτιώδεις ταύτης σχέσεις. Ἐὰν πρὸς ταῦτα συγκριτικῶς λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰς—πρωτὴν ὅλην τὴν ἐπίδρασιν τῆς κοινωνίας καὶ τῆς συντελεσθείσης ἐξελίξεως—προμυθικῶς καὶ μυθολογικῶς, ἢ δεισιδαιμονικῶς ἐκφραζομένης ἀντιλήψεις περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου τῶν παιδίων καὶ τῶν ἀνευ παιδείσεως καὶ μορφώσεως ἀνθρώπων, ἀναγκαζόμεθα νὰ παραδεχθῶμεν τότε, ὅτι καὶ ἡ ἀτομικὴ ἐξέλιξις τῆς συνειδήσεως ἀκολουθεῖ τὰ αὐτὰ στάδια. Τοῦτο δὲ πιστοποιεῖ ὅτι ἡ πρωτόγονος κατάστασις τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου τίθεται ἀντικειμενικῶς ἕως πρὸ τῆς ἐπιστήμης, ὅτι δὲ καὶ αἱ ἀντιλήψεις περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου εἶναι τοσοῦτῳ μᾶλλον πρωτόγονοι ὅσοι συμπλῆττουσι καὶ συμφωνοῦσιν αἱ τῶν σήμερον ζώντων πρωτογόνων λαῶν πρὸς τὰς τῶν πρὸ χιλιετηρίδων ὑπαρχάντων κατὰ βίαν καὶ πρὸς

την ἀρχικὴν κατάστασιν, πρὸς τὸ εἶδος καὶ πρὸς τὸν τρόπον λειτουργίας τῆς συνειδήσεως τοῦ νηπίου ἢ τοῦ νομάδος καὶ τοῦ μακρὰν ὄψωσ-δήποτε πάσης ἀλληλεπιδράσεως πρὸς τὴν κοινωνίαν ζήσαντος ἀνθρώπου.

Οὕτω λοιπὸν ἡ ἱστορία τῆς ψυχολογίας, ἐξασφαλίζουσα κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον τὴν ἀρχὴν καὶ ἀφετηρίαν της εἰς τὴν προμυθολογικὴν πρωτόγονον κατάστασιν τῶν ἀντιλήψεων περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου, ὡς διατυπῶνται εἰς τὰ προμύθια (ὅπου ἐναλλάσσονται εὐκόλως ἀντικείμενα, ἔθνη καὶ ἀνθρώποι κατὰ τὰς ἰδιότητας καὶ τὰς ἐνεργείας αὐτῶν) ἀκολουθεῖ διὰ τῆς τοιαύτης πρωτογόνου καταστάσεως τὰς ἀντιλήψεις εἰς τὴν ἀνθρωπομορφιστικὴν περίοδον τῆς καθαρᾶς μυθολογίας καὶ τοῦ μύθου. Αἱ γενικαὶ βάσεις τῶν Μυθολογιῶν ἐντοπίζονται ἀκολουθῶν καὶ λαμβάνουσι τοπικὸν καθαρῶς καὶ ἐθνικὸν χαρακτήρα, ὑφ' ὧν καὶ αἱ ἀντιλήψεις περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου λαμβάνουσιν ἄλλοιαν μορφήν σύμφωνα πρὸς τὸν πολιτισμὸν, πρὸς τὴν Ἔρησκείαν καὶ πρὸς τὸν κοινωνικὸν βίον ἐκάστου λαοῦ. Αἱ διὰ τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ κοινωνικοῦ, τοῦ πολιτειακοῦ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἰνδῶν, Ἰσραηλιτῶν, Αἰγυπτίων καὶ Ἑλλήνων ἀντιλήψεις περὶ ψυχῆς καὶ πνεύματος ἢ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου ἀποδεικνύουσι τοῦτο, ὡς εἰς ἰδῶμεν καὶ κατωτέρω.

Ἀπὸ τῆς μυθολογικῆς καθαρῶς καταστάσεως ἡ ἐξέλιξις τῶν περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου ἀντιλήψεων διχάζεται εἰς ἐξέλιξιν τούτων διὰ τῶν θρησκευτῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς ἐξέλιξιν αὐτῶν διὰ τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ὑπὸ τὰς θρησκείας ἐξέλιξις τῶν περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου ἀντιλήψεων φέρει καθαρῶς μὲν μυθολογικὸν χαρακτήρα προκειμένου περὶ ἄλλων θρησκευμάτων, δογματικὸν δὲ τοιοῦτον μορφωθέντα δι' ἐπιδράσεως τῆς φιλοσοφίας προκειμένου περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τε τὰ πρῶτα ἔτη αὐτοῦ καὶ κατόπιν κατὰ τὰς σχολαστικὰς λεγομένας περιόδους. Ἀλλὰ πρὸ τῆς Χριστιανικῆς καὶ τῆς μεσαιωνικῆς ψυχολογίας, ἡ ἱστορία ταύτης εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἐνδιατρίβῃ κυρίως εἰς τὴν κατὰ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ψυχολογίαν, ἡ ὁποία μετὰ τῆς λοιπῆς ἐπιστήμης ἐπήγαγεν ἀμέσως ἐκ τῆς πρὸς τὴν διανόησιν ἀνθρωποκεντρικῶς μᾶλλον προσανατολισθείσης καὶ διαπλασθείσης ἀρχαίας Ἑλληνικῆς μυθολογίας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν φιλοσοφίαν καὶ ὑπὸ τὸ δόγμα καὶ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἡ ἐξέλιξις τῶν περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου ἀντιλήψεων κατὰ παράλληλαν πρὸς τὰς περὶ φύσεως τοιαύτας, φέρει εἰς τὴν γένεσιν καὶ ἐξέλιξιν τῆς ἀπηλλαγμένης προμυθικῶν καὶ μυθολογικῶν θεωριῶν ἐπιστημονικῆς

υψολογίας, τῆς ἐγκυψίσεως εἰς τὴν περιγραφὴν καὶ εἰς τὴν ἐρημνεσίαν τῶν φαινομένων τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου.

3. Γένεσις καὶ ἐξέλιξις τῆς ἐπιστημονικῆς Ψυχολογίας.

α'. Ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας.

Ἡ γένεσις τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας, παρ' ὅλας τὰς ἀντιθέτους γνώμας, συμπέσκει πρὸς τὴν γένεσιν τῆς φιλοσοφίας, διότι ὑπὸ ταύτην, προκειμένου περὶ φύσεως ἀνθρώπου, ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς φύσεως καὶ ἐν τῇ Μεταφυσικῇ, εὐθέως ἐξ ἀρχῆς προαιτιασθευόμενα αἱ βάσεις καὶ τῆς μετέπειτα χωριστῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας. Αἱ προμυθολογικαὶ καὶ αἱ μυθολογικαὶ ἀντιλήψεις περὶ ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν φαινομένων, ὑφίστανται τὴν δέουσαν τροπὴν διὰ τῆς ἐξέλιξεως καὶ ὑποβάλλονται καὶ αὐτὰ εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἢ καθαρῶς ἐπιστημονικὴν ἐπεξεργασίαν. Οἱ πρὸ τοῦ Σωκράτους φιλόσοφοι τῶν διαφόρων σχολῶν, λόγῳ τῶν ἐν γένει τοῦ βίου συνθημάτων καὶ τοῦ εἶδους τῆς ὑπὸ ὄρισμένας φυσικὰς καὶ κοινωνικὰς συνθήκας ἀναπτυχθείσης πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, εἶχον ἐγκύρη εἰς τὴν διανοητικὴν καὶ τὴν λογικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν ἐν γένει ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς τῶν καὶ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἕνεκα τῆς ἀνιπτύξεως τῶν σχέσεων τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ἐπικοινωνίας πρὸς τοὺς σινοὺς τῆς Αἰγύπτου, ἐστήριξαν τὰς ἀντιλήψεις περὶ κόσμου καὶ ζωῆς καὶ τὰς περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου εἰς φιλοσοφικὴν ἐρημνεσίαν. Ἐκ διαφόρων στοιχείων «ῥιζοματίων» (ἕδατος, ἀέρος, πυρὸς κλπ.) προκύβοντες πᾶσαν ἕκαστον, εἰς τὰ αὐτὰ στοιχεῖα ἀπέδιδον καὶ τὴν σύστασιν τῆς «λεπτῆς» ψυχικῆς οὐσίας, ἣν ἐκληροδότησαν εἰς αὐτοὺς ἡ μυθολογία. Ἄλλ' ἡ ψυχικὴ αὕτη οὐσία δὲν θεωρεῖται πλέον θεόπεμπτος καὶ διὰ τοῦτο μὴ ὑποκειμένη εἰς τὴν ἐρημνεσίαν τῆς ἀνθρωπίνης ἐπιστήμης. Τοῦναντίον μάλιστα θεωρεῖται ἀντικείμενον αἴθλον μὲν ἀλλ' ὄρισμένης μορφῆς καὶ ὄρισμένων ἰδιοτήτων. Αἱ ἰδιότητες καὶ αἱ σχέσεις αὐτοῦ ὑποβάλλονται εἰς τὴν παρατήρησιν καὶ εἰς τὴν ἐρημνεσίαν καὶ παρ' ὅλην τὴν διάκρισιν μεταξὺ «νοοῦ», «λόγου» καὶ ψυχῆς, σηματίζονται πυρῆνες ψυχολογίας ἐπιστημονικῆς. Κατ' αὐτὰν τὸν τρόπον λοιπὸν ὑπὸ τὴν φιλοσοφίαν, ἣς ἀντικείμενον ἀπετέλει σῆματι ἢ ὡς φύσις καὶ ζωὴ ἐκδηλουμένη πραγματικότης, καὶ ἡ ψυχολογία ἐκαλλιεργήθη ἐξελιχθεῖσα διὰ τῶν ἀπλῶν καὶ ἀρετῶν διαιρητικῶν ἢ

μονιστικῶν θεωριῶν τῶν Ἴώνων, τῶν Πυθαγορείων, τῶν Ἐλεατῶν, τοῦ Ἡρακλείτου, τῶν ἀτομιστῶν, εἰς βαθεῖαν διαλεκτικὴν καὶ μεταφυσικὴν θεωρίαν τῶν ψυχικῶν καὶ τῶν πνευματικῶν φαινομένων κατὰ τοὺς σοφιστάς, τὸν Σωκράτη, τοὺς Σωκρατικούς, τὸν Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη. Διὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀναξαγόρου μάλιστα, ὅπως εἶναι γνωστὸν ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ἐπειδὴ πᾶσαι αἱ ψυχικαὶ καὶ αἱ πνευματικαὶ λειτουργίαι καὶ ἐνέργειαι ἐντοπίζονται εἰς τὸν ἄνθρωπον, καθίστανται ἀντικείμενον παρατηρήσεως, μελέτης καὶ ἐρμηνείας ἀναλόγου πρὸς τὸ εἶδος καὶ τὸν βαθμὸν τῆς ἐξελέξεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς, αἱ ἐν τῷ ἄνθρωπῳ ψυχικαὶ καὶ πνευματικαὶ δυνάμεις. Ἡ σωκρατικὴ φιλοσοφία δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μὴ θεωρηθῆ καὶ ὡς ἐμβάθυνσις ψυχολογικὴ εἰς τὸν πνευματικὸν καὶ ψυχικὸν τοῦ ἀνθρώπου βίον, ἡ δὲ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος παρουσιάζει σύστημα ἐρμηνείας τῶν ψυχικῶν καὶ τῶν πνευματικῶν φαινομένων καθαρῶς ἰδεαλιστικόν. Πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης συγγράφει εἰδικῶς περὶ «ψυχῆς» καὶ φέρει εἰς φῶς τὴν πρώτην ψυχολογίαν συμπληρουμένην διὰ τῶν περὶ «ὑπνου καὶ ἐγρηγόρευσης» «μνήμης», φαντασίας κλπ. πραγματειῶν του. Αἱ θεωρίαι δὲ τοῦ Ἀριστοτέλους διὰ τῶν Ἐπικουρικῶν, Στοϊκῶν, Νεοπυθαγορείων καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν κληροδοτοῦνται καὶ ἐπικρατοῦσι καθ' ἅπαντα σχεδὸν τὸν μεσαιῶνα ὑφιστάμεναι τὰς δεούσας παραλλαγὰς διὰ τῶν θεωριῶν τῶν Πατέρων καὶ τῶν σπουδαιότερων φιλοσοφικῶν φυσιογνωμιῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπως εἶναι ὁ ἱερός Ἀθγουστίνος, ὁ Θωμᾶς Ἀκουϊνάτος, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, οἱ Σχολαστικοὶ κ. ἄ.

Ὅτιω λοιπὸν ἡ γένεσις τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μὴ ἀποδοθῆ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἡ ὁποία περιελάμβανε καὶ πάσας τὰς λοιπὰς φυσικὰς καὶ πνευματικὰς ἢ ἱστορικὰς καὶ κοινωνιολογικὰς ἐπιστήμας. Σὺν τῷ χρόνῳ—καὶ ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀκόμη—ἄρχεται βεβαίως ἡ ἐξειδίκευσις καὶ ὁ χωρισμὸς τῶν διαφορῶν ἐπιστημῶν. Ἀλλ' ἐνῶ πρῶται χωρίζονται καὶ διακρίνονται ὅπωςδὴποτε αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι, αἱ πνευματικαὶ τοιαῦται καὶ πρὸ πάντων ἡ ψυχολογία ἀποτελοῦσιν ἐπὶ πολὺ ἀναπόστατον περιεχόμενον τῆς φιλοσοφίας. Ἡ γνωστεολογία καὶ ἡ Λογικὴ, ὅπως καὶ ἡ Ἠθικὴ καὶ ἡ αἰσθητικὴ ὡς σῦλοι τῆς φιλοσοφίας, δὲν ἐπιτρέπουσι τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἰδιαίτερας ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας, διότι τὸ περιεχόμενον ταύτης καὶ τὰς σχετικὰς περὶ λειτουργίας καὶ ἐξελέξεως τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου θεωρίας, ἔχουσι καὶ αὐταί. Διὰ τοῦτο ἡ ἐπιστήμη τῶν ψυχικῶν καὶ τῶν πνευματικῶν φαινομένων καλλιεργ-

γεῖται ὡς ἰδιαίτερον «Περὶ ψυχῆς» «de anima» κεφάλαιον τῆς φιλοσοφίας. Ἡ συγκρότησις τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης αὐτῆς καθ' ἑαυτὴν δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀπόσπασιν τῆς ψυχολογίας, ἢ τοιαύτη δὲ περὶ φιλοσοφίας καὶ περὶ ψυχολογίας ἀντίληψις κληροδοτεῖται καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἐποχὴν τῆς ἀναγεννήσεως καὶ διὰ ταύτης καὶ εἰς τὴν νεωτέραν καὶ εἰς τὴν νεωτάτην ἀκόμη ἐποχὴν, καθ' ἣν ὑπάρχουσι φιλόσοφοι ἀμφισβητοῦντες τὴν ἀνάγκην ὑπάρξεως καὶ τὸ κῦρος ἰδιαίτερας ψυχολογικῆς ἐπιστήμης. Παρὰ πάσας ὅμως τὰς τοιαύτας προσωπικὰς καθαρῶς ἀντιλήψεις, ἢ διακρίσεις τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστήμης καὶ ὁ χωρισμὸς τοῦ περιεχομένου αὐτῆς ἀφίεται εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἐν γένει πνευματικοῦ βίου καὶ εἰς τὴν πορείαν, ἣν ἠκολούθησε κατὰ ταύτην ἡ φιλοσοφία καὶ ἐν γένει ἡ ἐπιστήμη. Αὕτη, κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅποτε ἡ ψυχὴ καὶ αἱ λειτουργίαι τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀπετέλουν σπουδαῖον κέντρον ἐπιστημονικῆς μελέτης, δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ νὰ περιορισθῇ κατὰ μέγα μέρος εἰς τοιοῦτον τι περιεχόμενον καὶ νὰ εὐνοήσῃ τὴν διακρίσιν ἰδιαίτερας ψυχολογίας.

β'. Ἡ ψυχολογία ἀνεξάρτητος ἐπιστήμη.

Ὁ ὅρος «ψυχολογία» διὰ τοῦτο ἀπαντᾷται καὶ χρησιμοποιεῖται ὑπὸ διαφόρους σημασίας, κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα. Πρῶτος ὁ Μελάγχθων χρησιμοποιεῖ αὐτὸν ὡς τίτλον θεωρίας περὶ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου. Ὁ Christian Wolff κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα, εἰς τὴν «Psychologia rationalis» καὶ εἰς τὴν «Psychologia empirica» συγκεντρῶνει πᾶσαν περὶ πνευματικῆς κινήσεως καὶ λειτουργίας ἔρευναν. Καὶ χρονολογεῖται μὲν ἀπὸ τοῦ Μελάγχθωνος καὶ τοῦ Wolff ἡ ψυχολογία, ἀλλ' ὡς ὅρος ἢ τίτλος ἐπιστημονικός, διότι οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφισβητήσῃ ὅτι καὶ πολὺ πρότερον—ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὡς εἶδομεν—ἔρευνοῦνται συστηματικῶς τὰ ψυχικὰ φαινόμενα. Ἡ μεσαιωνικὴ καὶ σχολαστικὴ φιλοσοφία περιλαμβάνουσι συστήματα ὁλόκληρα περὶ ψυχῆς, ψυχικῶν φαινομένων, λειτουργίας συνειδήσεως κλπ. Κατὰ δὲ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀναγεννήσεως θεμελιούται, τρόπον τινα, ἡ ἐμπειρικὴ ψυχολογία διὰ τοῦ ἐξ Ἰσπανίας Λουδοβίκου Βίβες, πρώτου τόνισαντος τὴν σπουδαιότητα τοῦ πειράματος καὶ περιορίσαντος τὴν ἐπιστήμην τῆς ψυχῆς, εἰς τὰς ἰδιότητες καὶ τὰς λειτουργίας τῆς ψυχῆς. Ἀλλ' ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰς εἰδικὰς τοιαύτας ψυχολογικὰς θεωρίας καὶ αἱ περὶ γνώσεως ἀσθημάτων, ἀντιλήψεων, παρυστάσεων καὶ ἐννοιῶν θεωρίαι ἐκ τῆς γνωσεολογίας καὶ τῆς λογικῆς ἐκαλλιέργουν τὴν βίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν, τῆς νεωτέρης ψυχολογίας. Ὁ Βάκων (Fr. Bacon) διὰ τῆς «philoso-

phia humana circa animam», ὁ Th. Hobbes, ὁ Καρτέσιος, ὁ Spinoza, ὁ I. Locke, ὁ Berkeley, οἱ David Hartley καὶ Priestley διὰ τῶν φιλοσοφικῶν τῶν συστημάτων καὶ τῶν θεωριῶν τῶν ὑποβοηθοῦσι τὸν σχηματισμὸν καὶ τὴν διαίρεσιν ἰδιαιτέρας ψυχολογικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ψυχολογία ὑπὸ τὴν ἐμπειρικὴν αὐτῆς μορφήν καὶ κατ' ἰδεαλιστικὰς ἢ ὕλιστικὰς κατευθύνσεις καλλιεργεῖται συστηματικῶς ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ ἐν Γαλλίᾳ κατὰ τὸν 17ον καὶ τὸν 18ον αἰῶνα, ὁπότε ὁ Wolff ἐν Γερμανίᾳ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Leibniz γενικεύει αὐτήν, ὡς εἶδομεν ἄνωτέρω. Ἡ ἀνθρωπίνη ἐπιστήμη εἶχεν ἐπιληφθῆ κατατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους τῆς λύσεως τοῦ προβλήματος τῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως (ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως) καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, δὲν ἦτο δὲ δυνατὸν διὰ τοῦτο, παρὰ ἐπὶ τῆ βάσει τῶν νόμων μετρήσεως καὶ ἐρεῦνης ἐν τῇ φύσει νὰ καταβληθῆ προσπάθεια πρὸς ἔρευναν καὶ μέτρησιν καὶ τῶν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν λειτουργιῶν καὶ τῶν φαινομένων. Διὰ τοῦτο πᾶσα ἡ περὶ γνώσεως θεωρία, ἡ αἰσθητικὴ καὶ αἱ γενικαὶ τῆς φιλοσοφίας ἀρχαὶ ἔφερον μοιραίως εἰς τὴν γενίκευσιν τῆς ψυχολογίας, ἧς ὅμως τὸ περιεχόμενον, ὅπως καὶ αἱ μέθοδοι ἐρεῦνης δὲν ἐχωρίζοντο τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν μεθόδων τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν. Ἐπειδὴ δ' οὕτω συνέπιπτον αἱ δύο ἐπιστήμαι καὶ ἰδίως ἡ Γνωσεολογία καὶ Λογικὴ πρὸς τὴν ψυχολογίαν, διὰ τοῦτο συγγέονται καὶ ἐναλλάσσονται εἰς πολλοὺς φιλοσόφους τῆς ἐποχῆς ταύτης. Μόλα ταῦτα ὅμως ἐκέρδιζε βαθμηδὸν περισσότερο ἔδαφος ἡ ψυχολογία καὶ μάλιστα ἀργότερον διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν περὶ συναισθημάτων θεωριῶν τοῦ Tetens. Ἐκ τῆς συγχύσεως ταύτης καὶ τῆς ἐναλλαγῆς προσεπάθησε νὰ ἀπαλλάξῃ τὴν ἐπιστήμην ὁ Ἐμμανουὴλ Κάντιος ἀναγνωρίσας εἰς ταύτην ἀλήθειαν βασιζομένην εἰς ἀδιαφιλονίκητα ἀξιώματα τῆς διανοήσεως καὶ τῆς λογικῆς καὶ ἀρνηθεὶς τοιοῦτον εἶδος βεβαιότητος καὶ ἀληθείας εἰς τὴν ἐμπειρικὴν ψυχολογίαν, ἐφ' ὅσον, κατ' αὐτόν, τὰ ψυχικὰ φαινόμενα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπολογίζωνται μαθηματικῶς καὶ νὰ ἐρευνῶνται πειραματικῶς. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ Κάντιος ἐνῶ τὴν διανοητικὴν λειτουργίαν, ἢ τὴν ὑπὸ τύπον διανοήσεως ἐκδηλουμένην λειτουργίαν τῆς συνειδήσεως περιελάμβανεν εἰς τὴν κριτικὴν τῆς ὀρθῆς διανοήσεως καὶ τὴν ὑπὸ μορφήν βουλήσεως ἐκδήλωσιν τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου εἰς τὴν κριτικὴν τῆς πρακτικῆς διανοήσεως, περιώριζε τὴν ψυχολογίαν εἰς τὰ αἰσθήματα, τὰς ἀντιλήψεις, παραστάσεις καὶ τὰ συναισθήματα χωρίζων τρόπον τινα ταῦτα ἐκείνων, καὶ εἰς τὴν ψυχολογίαν ἀναγνωρίζων τὸ δικαίωμα μόνον νὰ παρατηρῆ καὶ νὰ παρακολουθῆ ἐμπειρικῶς τὰ ψυχικὰ φαι-

νόμωνα καὶ τὰς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως. Ἐκχυρίζεται ἀκόμη, καὶ τοὶ ὑπολανθάνουσι, ἢ ἀντίληψις ὅτι ἡ διανόησις καὶ ὁ νοῦς εἶναι ἀνώτεροι καὶ ἀνεξάρτητοι δυνάμεις τῶν λοιπῶν ψυχικῶν τοιούτων, δὲν εἶχε δὲ γνωσθῆ εἰσέτι σαφῶς ἡ ὁμοιότης καὶ διαφορὰ ἢ μᾶλλον ἢ ταυτότης μεταξὺ λειτουργίας συνειδήσεως καὶ λειτουργίας διανοητικῆς καὶ πνευματικῆς. Διὰ τοῦτο ἡ ψυχολογία ὑποβιβάζεται καὶ δὲν ἀξιοῦται τοῦ ἐπιστημονικοῦ τίτλου. Ὁπωσδήποτε ὁμως διὰ τοῦ Καντίου χωρίζεται τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἀπὸ τοῦ τῆς φιλοσοφίας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, μολοντι οὕτως ἐναπομένει τι τὸ κενὸν καὶ ἀντιπρατικὸν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Καντίου, διότι, ἐνῶ τὴν ἐμπειρίαν καὶ ἐποπτείαν ἀναγνωρίζει ὡς ἀρχὴν καὶ ἀρετηρίαν πάσης γνώσεως καὶ πνευματικῆς ἀναπτύξεως τὴν εἰς τὴν ἐμπειρίαν καθαρῶς κατ' αὐτὸν βασιζομένην ψυχολογίαν δὲν θεωρεῖ ὡς ἐπιστήμην. Τοῦτο δύναται νὰ ἐξηγηθῆ, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι ὁ Κιάντιος ἐν πολλοῖς ἐκείναιζε τὴν ψυχολογίαν πρὸς τὴν ἀνθρωπολογίαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ διότι πᾶσις τὰς μὴ ἐξηκριβομένας καὶ ἀναποδείκτους γνώσεις τὰς μὴ βασιζομένας εἰς μαθηματικοὺς ὑπολογισμοὺς καὶ εἰς τὰ λογικὰ ἀξιώματα, ἐθεώρει ὡς ἀνηκούσας εἰς τὴν μεταφυσικὴν, ἢ ὅποια, κατ' αὐτὸν, ὡς μυθολογία τις ἐν τῇ ἐπιστήμῃ δι' ἐκείνων καὶ διὰ τῆς διαλεκτικῆς καλλιεργηθεῖσα, δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἐμβάθυνσιν εἰς τὴν ἀληθινὴν πραγματικότητα. Ἄλλ' ἐνῶ διὰ τῆς Καντιανῆς Φιλοσοφίας ἡ ψυχολογία ἐλάμβανε τοιαύτην τινὰ θέσιν καὶ προσηύχτο εἰς τὰ κατὰ τὴν παρατήρησιν καὶ τὴν περιγραφὴν τῆς ἀτομικῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως, διὰ τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων τῶν ἰδευλιστῶν φιλοσόφων Fichte, Schelling καὶ Hegel καὶ τῆς ἀναπτυχθείσης φαινοφιλοσοφίας, λεληθότως ἀρχίζει νὰ λαμβάνη ὄχι μόνον αὐστηρότερον ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ καὶ νὰ γενικεύηται ἐκτετατομένη εἰς θεωρίας περὶ πνευματικῆς ἐν γένει ζωῆς, ἧς ἡ ἔννοια ἐμορφώθη διὰ τῶν πρὸ ἀνολοικοῦ ἐγώ, φύσεως, πνεύματος κλπ. θεωριῶν. Καὶ ταῦτα δὲ πάλιν, ἐνῶ ἀπ' εὐθείας οὐδεμίαν ὑπόληψιν ἐφαίνοντο ὅτι ἔτρεφον πρὸς τὴν ψυχολογίαν ὡς πρὸς εἰδικὴν ἐπιστήμην οἱ ἀνωτέρω ἰδευλιστὰὶ γεσημενοὶ φιλόσοφοι μὴ ἔξαιρουμένου καὶ τοῦ Arthur Schopenhauer, ὅστις μῦλλα ταῦτα τὸ σύμπαν ὡς βούλησιν καὶ παρῶσιαισιν ἠρημένον. Αἱ κατόπιν παραλλήλοι πρὸς τὴν ἰδευλιστικὴν φιλοσοφίαν φαινοδυναμικαὶ ἔρευναι, ἀστρονομικαὶ παρατηρήσεις (ἀξονδρομίας καὶ λαϊῶν παρατηρήσεις) καὶ αἱ συγκριτικαὶ μελέται τῶν μυθολογιῶν καὶ τῶν γλωσσολογικῶν ἐπιστημῶν, παρέσχευον ἀναντισητῶς πτερότερον τὸ ἐπιστημονικὸν τῆς ψυχολογίας ἔδαφος καὶ ἔδωκαν εἰς αὐτὴν μεγάλην ἔκτασιν.

γ. Ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα.

Ὁ Herbart, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀναχωρῶν ἀπὸ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ Καντίου ὅτι τὰ ψυχικὰ φαινόμενα καὶ αἱ λειτουργίαι τῆς συνειδήσεως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς μέτρησιν καὶ μαθηματικὸν ὑπολογισμόν, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπιθυμῶν καὶ μεταφυσικῶς νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὰ κατὰ τὴν ψυχικὴν οὐσίαν καὶ προσπαθῶν, εἰς τὴν σαφῆ γνῶσιν τῶν λειτουργιῶν τῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ ψυχικοῦ βίου νὰ στηρίξῃ τὰ κατὰ τὴν πρακτικὴν αὐτοῦ φιλοσοφίαν καὶ τὴν παιδαγωγικὴν, δίδει πλήρη μορφήν, αὐτοτέλειαν καὶ περιεχόμενον εἰς τὴν νεωτέραν ἐπιστημονικὴν ψυχολογίαν. Ἐχὼν ὡς βάσιν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι καὶ ἡ ψυχὴ καθ' ἑαυτὴν εἶναι πραγματικῶδες τι «real» ἔχον τὴν ιδιότητα νὰ αὐτοσυντηρηῆται καὶ νὰ εὐρισκῆται εἰς ἀλληλεπίδρασιν πρὸς τὸ φυσικὸν καὶ πρὸς τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον μηχανικὴν, ἀναπτύσσει τὰς περὶ σχηματισμοῦ τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ μηχανισμοῦ τῶν παραστάσεων θεωρίας του, ὅπου προσπαθῆ νὰ ἐφαρμόσῃ ἀκριβῶς τὴν μέτρησιν καὶ τὸν μαθηματικὸν ὑπολογισμόν καὶ νὰ δώσῃ εἰς τὴν ψυχολογίαν τὴν αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν ὄντοτητα. Ἡ ψυχολογία τοῦ Herbart καὶ τῆς σχολῆς αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἤδη ἰδιαίτερον ἐπιστημονικὸν κλάδον σχέσιν ἔχοντα τόσον πρὸς τὰς πνευματικὰς ἐπιστήμας, ὅσον καὶ πρὸς τὰς φυσικὰς καὶ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν. Εἰς αὐτὴν στηρίζεται ἡ ἐμπειρικὴ ψυχολογία τοῦ Benecke καὶ ἡ ψυχολογία κατὰ τοὺς μεταγενεστερούς. Αἱ διὰ τῆς φυσιολογίας καὶ τῆς φυσικῆς ἔρευναι καὶ ἐρμηνεῖαι τῶν ψυχικῶν φαινομένων παρὰ τῶν Fechner καὶ Weber θεμελιωτῶν τῆς ψυχοφυσικῆς, ὡς καὶ αἱ ψυχολογικαὶ παρατηρήσεις τῶν ἀστρονόμων καὶ αἱ ἐρμηνεῖαι τῶν αἰσθημάτων καὶ ἀντιλήψεων διὰ τῆς φυσιολογικῆς λειτουργίας τῶν αἰσθητηρίων παρὰ τῶν Helmholtz, Lotze, τῶν φρενολόγων περὶ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος κλπ. ἀποτελοῦσι συνέχειαν προσπαθείας πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ πειράματος, τῆς μετρήσεως καὶ τοῦ μαθηματικοῦ ὑπολογισμοῦ ἐπὶ τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ ἐπὶ τῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον λοιπὸν κατόπιν τοῦ Lotze, διὰ τοῦ W. Wundt καὶ τῆς σχολῆς αὐτοῦ κατορθοῦται ἡ μέτρησις καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ πειράματος ἐπὶ τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ τῶν λειτουργιῶν καὶ ἔρχεται εἰς φῶς ἡ ἐπὶ ἐπιστημονικῶν ὑποσθηπότε βάσεων στερεῶν βασιζομένη πειραματικὴ ψυχολογία. Ἡ ἐμπειρία ὁμῶς καὶ παρατήρησις, ὡς καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ πειράματος ἐγκύψασαι εἰς τὰ φαινόμενα, τὰς ἐκδηλώσεις καὶ τὰς ιδιότητας τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου, παρεμέρισαν τὸ ζήτημα τῆς ψυχικῆς οὐσίας καὶ περιώρισαν τὸ κυρίως εἶναι τῆς ψυχῆς εἰς τὸ κεντρικὸν ἐκεῖνο

φαινόμενον τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου, εἰς τὸ ὅποιον ἄγουσι καὶ ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκκινουῖσι πᾶσαι αἱ ἐκδηλώσεις αὐτοῦ, ἦτοι εἰς τὴν συνείδησιν. Ἄλλ' αὕτη ὡς λειτουργία ἐξαρτωμένη ἐκ τοῦ συνόλου τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς σωματικῆς ὑπαρξεως, δὲν εἶναι οὐσία, ἐπομένως δὲν εἶναι καὶ ψυχὴ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς οὐσίας, ὡς ἐθεώρει αὐτὴν ἡ φιλοσοφία μέχρι τοῦ Ἐρβάρτου. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ περαιτέρω ἐργασία καὶ ἐμβάθυνσις εἰς τὸ ζήτημα τῆς ψυχικῆς οὐσίας θὰ εἶχε τόσῃν σημασίαν κατὰ τοὺς ψυχολόγους, ὅσῃν θὰ εἶχε καὶ ἡ ἐμβάθυνσις τῆς φυσικῆς εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ καθορισμοῦ τῆς ὕλης, διὰ τοῦτο καὶ ἡ ψυχολογία ἀπολυθῆσα τὸ παρὰδειγμα τῆς Φυσικῆς, περιορίσθη εἰς τὰς ἐκδηλώσεις καὶ εἰς τὰ φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἀποβῆσα «ψυχολογία ἄνευ ψυχῆς» κατὰ τινὰ ἀνακαίνωσιν τοῦ Lange (9).

Ἡ τωιαύτη ὁμῶς ἐμπειρικὴ καὶ φυσιολογικὴ ἢ πειραματικὴ ψυχολογία, ἐφ' ἧσαν περιορίζετο εἰς τὰς ἐκδηλώσεις καὶ εἰς τὰ φαινόμενα τοῦ ἀτόμου ψυχικοῦ βίου καὶ διὰ τοῦ ἀτόμου προσεπάθει νὰ περιγυρῆται λεπτομερῶς καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ ταῦτα, προσέκρουεν εἰς δυσεπίλυτα προβλήματα περὶ λειτουργίας καὶ ἐξελίξεως τῆς συνειδήσεως, περὶ τῶν σχέσεων καὶ ἀλληλεπιδράσεων τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ φυσικὸν καὶ πρὸς τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον, περὶ σχηματισμοῦ καὶ ἐξελίξεως τῆς γλώσσης, τῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, περὶ ἀναπλάσεως παραστάσεων, περὶ μνήμης, φαντασίας, συναίσθημάτων καὶ περὶ τοῦ τρόπου τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς ἐξελίξεως πνευματικοῦ ἐν γένει βίου καὶ ἀντιλήψεων περὶ κόσμου καὶ ζωῆς καὶ ἰδεωδῶν. Τὸ λεγόμενον κοινωνικὸν πνεῦμα, ὡς καὶ ἡ ὑπὸ τύπων ἀντιλήψεων καὶ ἰδεωδῶν ἐκδηλουμένη καὶ λειτουργοῦσα συνολικὴ συνείδησις ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀπετέλουν ἅλυστα προβλήματα καὶ ἐθεωροῦντο ἕνα μάλιστα πρὸς τὴν ψυχολογίαν. Διὰ τοῦτο κατεγίνοντο εἰς αὐτὰ κατ' ἀρχὰς μὲν ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας ὡς ἰδιαιτέριον ἐπεξεργασίαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἀπὸ τοῦ μεσαιῶνος καὶ τῶν Λύγουστίνου, Βίκο κλπ. μέχρι τοῦ Hegel, κατόπιν δὲ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνος ἡ Κοινωνιολογία, τοῦ Auguste Comte. Ἄλλ' ἢ τε φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ὅπως καὶ ἡ κοινωνιολογία, ἰδιοποιουῦνται περιεχόμενα καθαρῶς ψυχολογικά, ἢ ἔλλειψις τῶν ὁποίων ἐκ τῆς ψυχολογίας καθίσταται καὶ ταύτην ἀνέκωνον νὰ περιγυρῆται καὶ ἐρμηνεύσῃ ἐπαρκῶς τὰ φαινόμενα καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀτομικοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου, ὅπως καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας καὶ τὴν

(9) Geschichte d. Materialismus.

κοινωνιολογίαν οὐδόλως προήγεη ἢ μὴ ἐμβάθυνσις εἰς τὰς σχέσεις καὶ τὰ καθέκαστα τοῦ ἀτομικοῦ ψυχικοῦ βίου. Τοῦτου ἕνεκα καὶ εἰς ταύτας, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀτομικὴν ψυχολογίαν ἀνεπτύχθησαν μονομερεῖς καὶ μονόπλευροι ἰδεαλιστικά, ὀλιστικά καὶ ἐμπειριστικά θεωρία κωλύουσαι σπουδαίως τὴν ἀκριβῆ παρακολούθησιν καὶ τὴν πλήρη καὶ συνολικὴν περιγραφὴν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου. Αἱ πρόοδοι ὁμοῦς εἰς τὰς συγκριτικὰς λεγομένας ἐπιστήμας (μυθολογίαν, γλωσσολογίαν, ἔθνογραφίαν, λαογραφίαν κλπ.) καὶ αἱ ἐλλείψεις τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας καὶ κοινωνιολογίας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ψυχολογίας ἀφ' ἑτέρου, ἔφερον βαθμηδὸν εἰς τὴν ἰδέαν μιᾶς ψυχολογίας γενικῆς, ἐχούσης ὑπ' ὄψιν τὴν ἀνθρωπότητα ὡς σύνολον καὶ παράγοντα πνευματικῆς ζωῆς ἐκδηλουμένης εἰς τὰς περὶ κόσμου καὶ ζωῆς ἀντιλήψεις γενικώτερον καὶ εἰς τὴν γλώσσαν, τὴν μυθολογίαν, τὴν ποίησιν, τὰ ἥθη, τὰ ἔθιμα καὶ τὸν πολιτισμὸν ἐν γένει, εἰδικώτερον. Ἡ τοιαύτη ἰδέα ἐπραγματοποιήθη ἀναμφιβόλως κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος, ἐκαλλιεργεῖτο ὁμοῦς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τούτου. Αἱ προσπάθειαι πρὸς σύστασιν χαρακτηρολογίας τινος τῶν λαῶν παρὰ τῶν Lessing, Herder καὶ Wilhelm von Humboldt ἀσχολουμένων εἰς τὴν ἔρευναν καὶ ἐρμηνείαν λαϊκοῦ τινος ἢ κοινωνικοῦ πνεύματος, ὅπως καὶ ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ κοινωνιολογία (Soziologie) δίδουσι τὸ σύνθημα τῆς εὐρύνσεως τῶν ὁρίων τῆς ψυχολογίας. Καὶ ὁ Herbart ἀκόμη βλέπει τὴν ψυχολογίαν μονομερῆ, ἐφ' ὅσον ἤθελε λαμβάνη ὑπ' ὄψιν τὸν ἄνθρωπον ὡς ἄτομον ἀπλοῦν καθ' ἑαυτὸ καὶ ὡς ἄσχετον ὄν (Lehrb. d. Psychol. § 240). Οἱ ὀπαδοὶ καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ Herbart ἀρχίζουσι μετ' ἐπιστάσις καὶ σκοπίμου συγκρίσεως νὰ ὑποβάλλωσιν εἰς ψυχολογικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ ἐρμηνείαν τὴν ὕλην τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας, μυθολογίας, λαογραφίας καὶ τῆς ἔθνομολογίας. Ὁ Ἑρβαρτιανὸς Th. Waitz (Anthropologie der Naturvölker) καὶ πρὸ πάντων οἱ Steinthal καὶ Lazarus, οἱ ὁποῖοι ἐθεώρουν τὸ λαϊκὸν πνεῦμα πραγματικὴν δύναμιν ἐκδηλουμένην διὰ τῆς γλώσσης καὶ ἄλλων ἐκδηλώσεων τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἐθεώρησαν δυνατὴν τὴν συγκρότησιν εἰδους ἐρμηνευτικῆς ψυχολογίας τῆς πνευματικῆς ζωῆς, δυναμένης νὰ ὀνομασθῆ ἑθνοψυχολογία (Völkerpsychologie) καὶ ἐπιδιωκούσης τὴν ἐρμηνείαν τῆς γενέσεως καὶ ἐξελέσεως κοινωνικῶν πνευματικῶν φαινομένων καὶ λειτουργιῶν, ὅπως εἶναι ἡ γλώσσα, ἡ μυθολογία, τὰ ἥθη κλπ. Ταυτοχρόνως καὶ ἀνεξαρτήτως πρὸς τὴν Ἑρβαρτιανὴν σχολὴν ὁ Adolf Bastian (1826—1904) συγγράφει ἐθνομολογικὴν ψυχολογίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν, «ἐπειδὴ τὸ ἄτομον καθ' ἑαυτὸ καὶ ἀνε-

ξαρτήτως δὲν εἶναι δυνατὸν γὰ ὑπάρχει ἐν τῇ κοινωνικῇ καὶ συμβιω-
τικῇ πραγματικότητι, ἢ ἔμψυχος ἀνθρωπότης ὡς σύνολον πρέπει γὰ
λαμβάνηται ὡς βάσις καὶ ἀφετηρία, ἐφ' ὅσον καὶ ὅπως ἐκδηλοῦται εἰς
τὰς κοινωνικὰς καὶ τὰς λαϊκὰς νοσηροπίας, τὰς ἀρχικὰς καὶ ἰδιοτρό-
πους. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον προκύπτει, κατὰ τὸν Bastian ἡ ἀνάγκη
στατιστικῆς τῶν ἀντιλήψεων καὶ νοσηροπιῶν, τὴν συγκρότησιν τῆς
ὁμοίας ἐπιδιώκουσι τὰ συγγράμματα αὐτοῦ. Μετὰ πάντων τούτων καὶ
αἱ δυσκολίαι εἰς τὰς διὰ τῆς βιολογίας καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐρμη-
νεύει τῶν κατὰ τὸν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν βίον, ὡς καὶ ἡ διὰ τοῦ Δαρβί-
νου εἰσχωρήσασαι εἰς τὴν ἐπιστήμην συστηματικῆ ἔρευνα τῆς συντελου-
μένης ἐξελίξεως, ἐπέβαλλον τὴν γενίκευσιν τῆς ψυχολογίας καὶ τὴν ἔκ-
τασιν ἐπὶ τοῦ ἐν γένει καὶ συνολικοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου ὡς
ἐκδηλώσια, εἴτε ἐν τῷ ἀτόμῳ, εἴτε ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Ὑπὸ τὴν γενικὴν
δ' αὐτὴν ἔννοιαν λαμβάνει τὴν ψυχολογίαν ὁ W. Wundt, ὁ ὁποῖος
θεωρεῖ αὐτὴν ἐπιστήμην ἀσχολουμένην τῶσον εἰς τὴν ἀτομικὴν, ὅσον
καὶ εἰς τὴν γενικὴν (κοινωνικὴν) ἐξέλιξιν τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἐκ-
δηλουμένου ἐν μὲν τῷ ἀτόμῳ διὰ τῆς λειτουργίας καὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς
συνειδήσεως, ἐν δὲ τῇ κοινωνίᾳ διὰ τῆς γλώσσης, τῆς μυθολογίας καὶ
τῶν ἠθῶν. Λιὰ τοῦ W. Wundt συμπληροῦται καὶ στερεοῦται ἐπὶ ἐπι-
στημονικῶν βάσεων ἡ γενίκευσις τῆς ψυχολογίας, ἔκταθείσης ἐπὶ τε
τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ τῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως τοῦ
ἀτόμου καὶ ἐπὶ τῶν ἀντιλήψεων καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς κοινω-
νίας. Καὶ καλλιεργεῖται μὲν κατόπιν παραλλήλως ἡ ἀτομικὴ λεγομένη
ψυχολογία πρὸς τὴν γενικὴν τιαύτην, τὴν λαοψυχολογίαν, τοῦτο ὅμως
δὲν ἐμποδίζει γὰ λαμβάνηται ὡς ὅψιν ἡ ἔκτασις καὶ τὸ πλάτος αὐτῆς
ὅπως ἔχουσι μετὰ τὸν W. Wundt. Ἐννοεῖται ὅτι ὑπάρχουσιν εἰσέτι ἀρ-
κετοὶ ψυχολόγοι περιορίζοντες τὴν ψυχολογίαν εἰς τὰ κατὰ τὸν ἀτομι-
κὸν ψυχικὸν καὶ πνευματικὸν βίον, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἡ λαοψυχολογία
δὲν φέρει ἀνατηρῶς ἐπιστημονικὰ χαρακτηριστικά, εἶναι καθαρῶς πε-
ριγραφικὴ καὶ οἰκειοποιεῖται τὸ περιεχόμενον ἄλλων ἐπιστημῶν πνευ-
ματικῶν. Ὡς τιαούτοι ὅμως, ὅπως καὶ οἱ διαφιλονοκοῦντες τὸ ἐπιστη-
μονικὸν κῆρος τῆς ψυχολογίας φιλόσοφοι ρεαλισταί, ἀντιπροσωπεύου-
σιν ἀτομικὰς τῶν ἀντιλήψεις ἐντὸς ἐνταῦθα πρόκειται περὶ γενικῆς κα-
τερθύσεως τῶν ἐν γένει ἀντιλήψεων τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ζωῆς ὡς
πρὸς τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας.

δ'. Ἡ σύγχρονος ψυχολογία.

Ἄλλ' ἡ γενίκευσις αὕτη καὶ ἡ ἔκτασις τῆς ψυχολογίας δὲν περιορί-

ζεται μέχρι τοῦ σημείου τούτου. Μέχρι τοῦδε ἡ ψυχολογία εἶχεν ὑπ' ὄψιν μόνον τὸν κανονικὸν καὶ ὁμαλῶς ἀναπτυσσόμενον καὶ ἐξελισσόμενον ψυχικὸν καὶ πνευματικὸν βίον. Ἦδη, κατόπιν ἀναπτύξεως τῆς φρενολογίας καὶ τῆς ψυχιατρικῆς, ἐξετάθη καὶ ἐπὶ τῶν παθολογικῶν φαινομένων καὶ τῶν ἀνωμαλῶν καταστάσεων τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου, ἀποτελέσασα τοὺς κλάδους τῆς ψυχοπαθολογίας καὶ παθοψυχολογίας καὶ ἐγκρίψασα σπουδαίως εἰς τὰ προκαλοῦντα τὰ ψυχοπαθολογικὰ φαινόμενα, ζητήματα τῆς κληρονομικότητος, τῆς ὑποβολῆς, ὑπνωτισμοῦ, συγκροτήσεως καὶ λειτουργίας τοῦ νευρικοῦ συστήματος, ἐπιδράσεων ἐξωτερικῶν ἐπὶ τοῦ ἐγκεφάλου, ἐπὶ τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος κλπ. Ἡ ψυχιατρικὴ μετὰ τῆς ψυχοπαθολογίας καὶ τῶν κλινικῶν παρατηρήσεων ἐκαλλιέργησαν καὶ ἰδιαιτέρας μάλιστα μεθόδους ψυχολογικὰς ἕφ' ὧν ἐβασίσθησαν ψυχολογικαὶ θεωρίαι καὶ ἐρμηνεῖαι συστηματικαί, ὅπως εἶναι ἡ ψυχοανάλυσις. Ἡ ἔννοια τῆς ἐξέλιξεως ἐξ ἄλλου ἐπιβλήθεισα καὶ ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς, καθαρῶς ψυχολογίας καὶ δοῦσα ἰδιότροπον κατεύθυνσιν εἰς τὴν ἐμπειρικὴν παρατήρησιν καὶ εἰς τὴν πειραματικὴν ἔρευναν, ἔφερεν εἰς φῶς τὴν συγκριτικὴν ψυχολογίαν περιλαμβάνουσαν, ἀπ' ἑνὸς μὲν τὴν ἔρευναν τῶν ψυχικῶν φαινομένων τῶν ζώων (Ζωοψυχολογία), ἀπ' ἑτέρου δὲ τὴν τῶν βρεφῶν, νηπίων καὶ παιδίων (Παιδολογία ἢ Παιδοψυχολογία), ὡς καὶ τὴν τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν (Διαφορικὴ ψυχολογία). Μετὰ τούτων καὶ τῆς καθαρῶς παιδαγωγικῆς λεγομένης ψυχολογίας ἀνεπτύχθη σὺν τῷ χρόνῳ ἡ συστηματικὴ ἔρευνα καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς διανοητικότητος (Intelligenz) δι' εἰδικῶν πειραμάτων (Test), ἡ ἔρευνα τῆς ἐπιδόσεως καὶ τῶν ἰδιοφυϊῶν καὶ δεξιότητων προκειμένου περὶ ἐκλογῆς ἐπαγγέλματος, ἡ ἔρευνα καὶ διάταξις τοῦ τρόπου ἐργασίας καὶ τοῦ μηχανισμοῦ τῶν ὀργανώσεων ἐργασίας κλπ. Ταῦτα πάντα ἀπετέλεσαν ἕτερον εἶδος ψυχολογίας, τὴν παρὰ τοῦ Hugo Münsterberg ἐν Ἀμερικῇ κατ' ἀρχὰς συγκροτηθεῖσαν «ψυχοτεχνίαν». Πλὴν δὲ τῶν φανερῶν καὶ δυναμένων νὰ ἐρευνηθῶσι πειραματικῶς ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν φαινομένων καὶ λειτουργιῶν ὑπὸ τὸν τίτλον τῆς «Παραψυχολογίας» ὑπόκεινται ἤδη εἰς ψυχολογικὴν ἔρευναν καὶ παρατήρησιν καὶ πάντα τὰ ὀκκουλιστικὰ καὶ ἀπόκρυφα φαινόμενα, μαγείας, μαγγανιῶν, τηλεπαθείας, τηλεκινήσιος, ὑπνωτισμοῦ καὶ ὑποβολῆς. Ἡ ἔκτασις αὕτη τῆς ψυχολογίας ἐπὶ πάντων τῶν φαινομένων τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἐπὶ τῶν παντὸς εἶδους σχέσιν ἔχουσῶν πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν λειτουργίαν καὶ ἐξέλιξιν τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ αὐτοῦ βίου παθολογικῶν καταστάσεων, ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ βίου καὶ τῆς ἐργασίας, ἐπὶ τῶν ἀποκρύφων λεγομένων φαι-

νομένων κλπ. ἔσχε τὴν ἀνάλογον πρόοδον καὶ εἰς τὴν ἔρευραν τοῦ βάθους τῆς ψυχολογίας. Μετὰ τὴν παραμέρισιν τῆς ψυχικῆς οὐσίας ἐκ τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς παραδοχῆς ὡς ψυχῆς, τῆς ἀρχῆς τῆς ἐνούσης πᾶσαι ἐκδήλωσιν καὶ λειτουργίαν ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν, ὁ ψυχικὸς καὶ πνευματικὸς βίος συνειροτεῖτο ἐκ στοιχείων κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα καὶ φαινόμενα. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα, ἀποτελούμενα ἐκ τῆς παραστάσεως κατὰ τὸν Ἑρβάρτον, πολλαπλασιαζόνται εἰς τὴν ψυχολογίαν τοῦ W. Wundt εἰς τρία (ποιὸν ἐπιδράσεως—αἴσθημα—ποιὸν ἀντιδράσεως—συναίσθημα—καὶ εἶδος τάσεως—βούλησις) καὶ εἰς τὴν νεωτέραν καὶ σύγχρονον ψυχολογίαν (Driesch) ἀδξάνονται εἰς ἕξ, καὶ ὅσον εἰς τὸ αἴσθημα, τὸ συναίσθημα καὶ τὴν βούλησιν προστίθενται καὶ ἡ ἰδιότης ἡ ψυχικὴ τῆς διατάξεως, τῆς τάσεως, τῆς σημασιολογίας, ἑξάρσεως κλπ. διὰ νὰ περιληφθῶσιν εἰς τὴν ψυχολογίαν καὶ αἱ διακριτικὰ ἐκείνη λειτουργία, αἱ ὁποῖαι μέχρι τοῦδε, ὅπως ἐκδηλοῦνται κατὰ τὸν σχηματισμὸν τῶν παραστάσεων καὶ τῶν ψυχικῶν λεγόμενων ἔννοιῶν, ἀπετέλουν ἀποκλειστικὸν περιεχόμενον τῆς λογικῆς. Ἐνῶ δ' ἔξ ἄλλου ἢ πρὸ τοῦ W. Wundt ψυχολογία προκειμένου περὶ τῶν ἀσχετῶς φυσιολογικῶν λειτουργιῶν συμβαινουσῶν πνευματικῶν τοιούτων, ἐλάμβανεν ὡς βάσιν μηχανικὴν τινὰ ὑπόθεσιν περὶ συνθέσεως ἑρεθισμῶν καὶ καμνωσάσεων, ἢ μετὰ τὸν W. Wundt ψυχολογία διὰ τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ πειράματος κατέβηεν εἰς τὴν κατὰ γῆσιν πάσης μηχανικῆς ἐργασίας, καὶ ὅπως ἡ νεωτέρα Βιολογία διακόψισα τὰς σχέσεις της πρὸς τὴν Μηχανικὴν ἀνιγκιάζεται νὰ παραδέχεται ὄχι μηχανικῆς, ἀλλ' ἰδιοτρόπους ζωτικῆς συνθέσεως, οὕτω καὶ ἡ ψυχολογία ἀνιγκισσῆται ἰδιότροπον ἐκδήλωσιν ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου, ἰδιότροπον σύνθεσιν καὶ ἰδιότροπον ἐξέλεξιν αὐτοῦ. Αἱ φυσιολογικαὶ τοῦ σώματος λειτουργίαι καὶ αἱ διὰ τῆς συνειδήσεως πνευματικαὶ τοιαῦται, θεωροῦνται ἤδη ὡς δύο ἀπαραιτήτως συνυπάρχουσαι λειτουργίαι ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὄντος, τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ψυχὴ ἐπιμένει καὶ εἰς ψυχικὰ φαινόμενα, ἕτινα μέχρι τοῦδε ἐθεωροῦντο ἀνώτερον καὶ διάκριμα τῶν φυσιολογικῶν καὶ τῶν σωματικῶν λειτουργιῶν, σχετίζονται ἤδη πρὸς ταῦτας καὶ ἐκτιμῶνται ἐπαρκῶς. Ἐπίσης ἔννοιαι καὶ διωκεῖλαι ζητήματα προκίψαντα εἰς τὴν ψυχολογίαν ἐκ τῆς πολλαπλῆς καὶ συνθέτου ἐξελίξεως τῶν κατ' αὐτὴν ἐν τῷ παρελθόντι, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ ὑπαρξίς ἐμποδίζει τὴν πρόοδον τῆς επιστημονικῆς ψυχολογίας παρεμβάλλονται καὶ αἴρονται ἐκ τοῦ μέσου. Οὕτω, μετὰ τὸ ζήτημα τῆς ψυχικῆς οὐσίας, τὸ πρόβλημα τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς ἐσωτερικῆς λεγομένης αἰσθήσεως ἐν μὲν τῇ Ἀμερικῇ (Mac Dugall, Watson) αἴρεται ἐκ τοῦ μέσου, διότι ὡς ἀντικείμενον τῆς ψυχολογίας λαμ-

βάνεται τὸ εἶδος τῶν σχέσεων καὶ ἀλληλεπιδράσεων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ φυσικὸν καὶ τὸ κοινωνικὸν αὐτοῦ περιβάλλον (behavior), ἐν Εὐρώπῃ δὲ διὰ τῶν θεωριῶν τῶν G. F. Lipps, Bergson κ. ἄ. λύεται τὸ πρόβλημα τοῦτο διὰ προσδιορισμοῦ ἀκριβοῦς τοῦ εἶδους καὶ τοῦ τρόπου τῆς λειτουργίας τῆς συνειδήσεως, ἅτινα ἀποτελοῦσι καὶ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ἐννοίας τῆς συνειδήσεως.

Συνοψίζοντες τὰνωτέρω, εὐρίσκομεν τὴν γένεσιν μὲν τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, συμπίπτουσαν πρὸς τὴν ἐμφάνισιν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας, τὴν ἐξέλιξιν δ' αὐτῆς πολλαπλὴν καὶ σύνθετον διὰ τῶν αἰώνων. Ὑπὸ τὴν φιλοσοφίαν ὡς θεωρία περὶ ψυχικῆς οὐσίας κατὰ πρῶτιστον λόγον καὶ τῶν ψυχικῶν φαινομένων κατὰ δευτέρον λόγον, καλλιεργεῖται κατ' ἀρχὰς ἡ περὶ ψυχῆς ἐπιστήμη, διὰ τῶν αἰώνων δὲ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ περιορίζεται εἰς τὰς λειτουργίας καὶ τὰ φαινόμενα τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τὸ περιεχόμενον αὐτῆς τώρα χωρίζεται καὶ ἐμφανίζεται ἡ ψυχολογία ὡς αὐτοτελὴς κλάδος τῆς φιλοσοφίας. Σὺν τῷ χρόνῳ ὁμοῦς ἀπὸ ἐμπειρικῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας γίνεται πειραματικὴ καὶ ἀπὸ τῶν ἀτομικῶν φαινομένων τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου ἐκτείνεται καὶ εἰς τὰ φαινόμενα καὶ τὰς λειτουργίας τῆς ἐν γένει καὶ ἐκ συμβιώσεως προκυπτούσης πνευματικῆς ζωῆς. Περιλαμβάνει ἀκολούθως καὶ πάσας τὰς παθολογικὰς καταστάσεις τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου καὶ ἐκτείνεται καὶ εἰς τὸν πρακτικὸν καὶ ἐπαγγελματικὸν βίον. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον γενικεύεται, ἐκτείνεται κατὰ πλάτος καὶ ἐξελίσσεται κατὰ βάθος ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ τείνῃ νὰ περιλάβῃ καὶ αὐτὴν τὴν φιλοσοφίαν καὶ πάσας τὰς πνευματικὰς ἐπιστήμας, τὰς ἔχουσας περιεχόμενον ἐκ τῆς ψυχικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἐπειδὴ ὁμοῦς διὰ τοιαύτης τινος γενικεύσεως τῆς ψυχολογίας ἐπέρχεται σύγχυσις εἰς τὰ κατὰ τὰς ἐπιστήμας ταύτας ἔχουσας καὶ δικαιολογούσας πάντως τὴν ὑπόστασίν των, διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ κανονισθῇ ἡ σχέση τῆς ψυχολογίας πρὸς τὴν φιλοσοφίαν καὶ πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας καὶ ἡ θέσις αὐτῆς μεταξὺ αὐτῶν.

Σχηματογραφικῶς ἡ γένεσις καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας παρουσιάζει τὴν ἐπομένην εἰκόνα :

1) Ἡ ψυχολογία ὑπὸ τὴν φιλοσοφίαν α) φιλοσοφία περὶ φύσεως ἀνθρώπου β) Μεταφυσικὴ ψυχολογία ἀσχολουμένη εἰς τὴν ψυχικὴν κυρίως οὐσίαν. 2) Ἐμπειρικὴ ψυχολογία περιγραφικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ἀσχολουμένη κυρίως εἰς τὰ ψυχικὰ φαινόμενα καὶ εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς συνειδήσεως. 3) Πειραματικὴ καὶ φυσιολογικὴ ψυχολογία. 4) Γε-

νική ψυχολογία τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ ἐν γένει πνευματικοῦ βίου υποδιαιρουμένη: α) ὡς πρὸς τὰ ἀντικείμενα 1) εἰς Ζωοψυχολογίαν, 2) εἰς Παιδοψυχολογίαν, 3) εἰς ψυχολογίαν τοῦ ἐρήθου, 4) εἰς ψυχολογίαν τῶν μαζῶν, 5) εἰς Δαιμοψυχολογίαν, 6) εἰς Παραψυχολογίαν καὶ 7) εἰς Ψυχοπαθολογίαν. β) ὡς πρὸς τὴν μέθοδον 1) εἰς συγκριτικὴν, 2) εἰς διαφορικὴν, 3) εἰς ψυχοανάλυσιν, 4) εἰς ψυχολογίαν ἐπιδόσεων καὶ ὀριμότητος πνευματικῆς, 5) εἰς Παιδαγωγικὴν ψυχολογίαν, 6) εἰς Ψυχογενεσίαν.

4. Ὅρισμός τῆς ψυχολογίας καὶ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας.

α'. **Θέσις τῆς ψυχολογίας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλληνικῇ Φιλοσοφίᾳ.**

Ἡ σχέσις τῆς ψυχολογίας πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας ὑπέθεσε πάντοτε διάφορος καὶ κημαινομένη, ἀναλόγως πρὸς τὸ πλάτος καὶ τὴν ἔκτασιν, ἅτινα ἐδίδοντο εἰς αὐτήν. Εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ὡς ἐμφανίζεται αὕτη συστηματοποιημένη διὰ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ ψυχολογία ὑπάγεται εἰς τὴν φυσικὴν ὡς περὶ φύσεως ἀνθρώπου φιλοσοφία καὶ ὡς τοιαύτη ἐξυτηρετεῖ μὲν τὴν φιλοσοφίαν δι' εἰδικῆς τινος ἐμβλαδύσεως εἰς τὰ κατὰ τὸν ἀνθρώπον, ὑπόκειται δ' εἰς τὰς ἐχούσας ἀντικείμενον τὴν διανόησιν καὶ τὴν βούλησιν ἐπιστήμας. Εἶναι χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς φιλοσοφίας, ἡ ὑπερεκτίμησις τῆς διανοήσεως ἐν πᾶσι καὶ πανταχοῦ καὶ διὰ τοῦτο ἡ διανόησις, ὁ λόγος, τὸ πνεῦμα, τίθενται εἰς πολλὴ ἀνωτέραν μοῖραν ἐν σχέσει πρὸς τὰ αἰσθητήματα καὶ τὸ ὄρεκτικὸν ἢ ἐπιθυμητικόν, ἢ πρὸς τὸ θυμικὸν καὶ τὸ βουλευτικόν. Ἐκεῖνα εἶναι τὸ ὄν, αἱ ἰδέαι, ταῦτα ἐκδηλώσεις κατώτεραι σχέσιν ἔχουσαι πρὸς τὸ σῶμα, ἐν ᾧ ὁ νοῦς καὶ ἡ διανόησις εἶναι ἐγκεκλεισμένα. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἐν τῇ κατὰ Ξενοκράτην διαιρέσει τῶν ἐπιστημῶν, ὁ Πλάτων τὴν μὲν Θεωρίαν τῆς Γνώσεως, τὰ Μαθηματικὰ καὶ τὴν Διαλεκτικὴν, τὰς ὁποίας θεωρεῖ ὡς βάσεις τῆς «ἐπιστήμης» ἀνάγει εἰς τὴν διανόησιν, τὴν δὲ Ἠθικὴν εἰς τὴν βούλησιν καὶ τὰς πράξεις, καὶ τὴν Φυσικὴν εἰς τὰ αἰσθητήματα. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐπίσης, τὰς μὲν θεωρητικὰς ἐπιστήμας βασίζει εἰς τὴν Γνώσιν καὶ εἰς τὴν διανόησιν, εἰς τὰς ὁποίας πάλιν στήριζει τὴν Διαλεκτικὴν καὶ τὴν Φυσικὴν μετὰ τῶν ὑποδιαίρεσέων τῶν τῆς Ἀναλυτικῆς (λογικῆς), Μεταφυσικῆς, Μαθηματικῶν, Φυσικῆς καὶ ψυχολογίας, τὰς δὲ πρακτικὰς, Ἠθικὴν, Πολιτικὴν, Ρητορικὴν καὶ Ποιη-